

Het Oude Testament in beweging (1)

Hoe Jesaja een geschrift werd

J. Dekker

De Kamper emeritus hoogleraar prof. Cees Houtman heeft recent een stevig boek over het Oude Testament geschreven.¹ De titel van zijn boek is een kernachtige verwoording van de centrale stelling die Houtman poneert: de Schrift is een boek dat geschreven wordt.

Dat lijkt op het eerste gezicht een open deur, ware het niet dat Houtman uitdrukkelijk in twee richtingen kijkt. Enerzijds is daar de *ontstaansgeschiedenis* van de bijbel. Vele handen hebben daaraan hun bijdrage geleverd in een proces van vele eeuwen. Anderzijds is daar echter ook de *receptiegeschiedenis*, zeg maar de geschiedenis van bijbeluitleg en bijbelgebruik. Een fraai deel van Houtmans boek bestaat uit voorbeeldteksten waarmee hij deze laatste geschiedenis illustreert. Zoals dat van bisschop Irenaeus uit Lyon (2^e eeuw) die in Israëls beroving van de Egyptenaren bij de uittocht (Exodus 3,22) en het gebruik van al dat zilver en goud voor de tabernakel een stimulans zag om ook hedendaagse cultuurgoederen uit de wereld te gebruiken in dienst van God (vgl. Lucas 16,9). Prikkelend actueel bijbelgebruik! Ook die receptiegeschiedenis probeert Houtman in de titel van zijn boek te vangen en onder dezelfde noemer te brengen.

Jesaja als casus

De Schrift wordt geschreven. Niet alleen 'werd', maar ook 'wordt'. In twee artikelen wil ik deze stelling tegen het licht houden en enkele implicaties ervan beschrijven. Niet in de vorm van een boekbespreking, maar aan de hand van een casus: het boek van de profeet Jesaja. In deze eerste bijdrage zal de ontstaanswijze van het boek Jesaja onze blikrichting bepalen. In een volgende bijdrage de uitleg en het gebruik van dit bijbelboek. Allemaal in kort bestek natuurlijk en slechts in grote lijnen. Jesaja heeft zowel in de kerk als in de bijbelwetenschap altijd sterk in de belangstelling gestaan. Onder andere vanwege de Immanuël-profeetie (Jesaja 7) stond Jesaja in de kerk al vroeg bekend als 'het vijfde evangelie'. De bijbelwetenschap raakte vooral geboeid door de historische vragen rond deze profeet en zijn boek. Deze beide sporen volgend zijn kerk en bijbelwetenschap geleidelijk wat uit elkaar gegroeid. Ze konden met elkaars benadering niet goed uit de voeten en gingen elk hun eigen weg. Boeiend om te zien dat van beide zijden nu pogingen worden gedaan om de gegroeide afstand te overbruggen en tot een vruchtbaar gesprek te komen.

Eén profeet

Het boek Jesaja leent zich bij uitstek om iets te laten zien van de lange en ingewikkelde ontstaansgeschiedenis die de bijbel kenmerkt, in het bijzonder het OT. Traditioneel is de opvatting dat de naam van het boek de auteur aangeeft en dat deze voor heel het boek verantwoordelijk was. Vergelijkbaar met het beeld dat wij vandaag bij auteurschap hebben. Heel het boek Jesaja werd daarom toegeschreven aan de profeet die in de 8^e eeuw v.Chr. in Jeruzalem geleefd moet hebben. Dat was toen de Assyriërs zich sterk maakten, het noordelijke rijk Israël van de kaart werd geveegd en zij ook Juda bedreigden. Maar ook de woorden die betrekking hebben op de tijd van de Babylonische ballingschap, zo'n 150 jaar later, en zelfs de Perzische koning Cyrus bij name noemen (Jesaja 44,28; 45,1), werden steevast aan Jesaja toegeschreven. Want je bent profeet of je bent het niet. Waarom zou Jesaja niet over een verder gelegen toekomst hebben kunnen spreken? Wat is bovendien een periode van 150 jaar, als Jesaja zelfs de geboorte van de Messias heeft aangekondigd, die pas 700 jaar later komen zou?

Drie boeken

Toch bevredigde deze benadering uiteindelijk niet. Neem nu de zogenaamde troostwoorden die in Jesaja 40 beginnen, waar de bemoedigende boodschap klinkt dat de 'slavendienst' volbracht is. Dit veronderstelt dat de ballingschap al lang en breed is ingetreden. Alleen tegen die achtergrond krijgt de aangereikte troost betekenis. Een profeet is bovendien geen waarzegger of toekomstvoorspeller. Zeker, hij spreekt meer dan eens woorden die op de toekomst betrekking hebben. Maar kenmerkend is dat hij daarmee midden in zijn eigen tijd staat en daarover profetisch licht laat schijnen. In zijn eigen context is hij geroepen om woorden van God door te geven. Woorden van dreiging en gericht of van hoop en verwachting, al naar gelang de situatie van dat moment. Met betrekking tot Jesaja 40vv groeide zodoende de overtuiging dat dit boekdeel van een latere profeet ten tijde van de ballingschap

---

¹ Cees Houtman, *De Schrift wordt geschreven. Op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Zoetermeer 2006.

afkomstig was. En omdat die ballingschap vanaf Jesaja 56 zelfs al weer voorbij is, lijken deze hoofdstukken nog later te zijn geschreven. Zo ontstond het gebruik om van een Eerste Jesaja (1-39), een Tweede Jesaja (40-55) en een Derde Jesaja (56-66) te spreken.

Eén boek

Deze visie op Jesaja heeft ongeveer een eeuw standgehouden en de koers van het onderzoek bepaald. De laatste jaren is echter het besef gegroeid dat deze voorstelling te simpel is en nog teveel vanuit onze visie op auteurschap gedacht. Globaal zijn er inderdaad drie verschillende tijdsperiodes in het boek Jesaja herkenbaar, respectievelijk de Assyrische, Babylonische en Perzische tijd. Maar de profetieën uit die verschillende periodes blijken niet allemaal even keurig over de drie gesignaleerde boekdelen verdeeld te zijn. Weliswaar zijn Jesaja's eigen woorden allemaal in het eerste boekdeel terechtgekomen (Jesaja 1-39), maar ook deze hebben tijdens hun overlevering allerlei bewerkingen ondergaan. Het boek Jesaja zoals we dat nu kennen is via een ingewikkeld proces van schrijven en herschrijven tot stand gekomen. Toch ligt het nu als eenheid voor ons. Bewust zo geredigeerd en als één boek aan ons overgeleverd. Sinds enkele jaren wordt het boek Jesaja ook in de bijbelwetenschap weer meer als één geheel benaderd. Maar dat betekent niet dat men is teruggekeerd tot de oude gedachte dat heel het boek door maar één profeet geschreven zou zijn. Het ligt ingewikkelder dan gedacht.

Kathedraal

Je kunt het ontstaan van het boek Jesaja met de bouw van een kathedraal vergelijken. Daar werd doorgaans honderden jaren aan gebouwd. Ook waar de grondlijnen door de eerste bouwer waren uitgezet, bleef men ermee aan het werk. Anderen bouwden op eerdere ontwerpen voort, breidden onderdelen uit en voegden daar hun eigen accenten aan toe. Dat kwam het gebruik van zo'n bouwwerk ten goede. Toegepast op het boek Jesaja kun je zeggen dat de prediking van de 8^e eeuwse profeet Jesaja aan de bron staat. Het begon bij zijn mondelinge prediking. Maar er zijn duidelijke aanwijzingen dat Jesaja zelf ook de schriftwording van zijn prediking in gang zette (Jesaja 8,16; 30,8). Zijn woorden werden bewaard en overgeleverd, te beginnen in de kring van zijn eigen leerlingen.

Geen conservering

Dit bewaren moet je echter niet zien als een vorm van conserveren. Het gaat meer om een proces van actualiseren. Als de omstandigheden veranderden dan werden oude profetische woorden op zo'n manier overgeleverd dat ze gelijk weer up-to-date waren. Allemaal in dienst van de verkondiging op dat moment. Een voorbeeld ter illustratie: Jesaja 28 begint met een profetie waarin de ondergang van Samaria wordt aangekondigd (28,1-4). Toen het noordrijk inmiddels gevallen was, werd deze profetie hergebruikt als een waarschuwend voorbeeld voor de leiders van Jeruzalem (28,7vv). Toen ook het zuidrijk gevallen was kon er nog een boodschap van hoop aan worden toegevoegd (28,5-6). Soms ging dit actualiseren met een zekere vrijheid gepaard in de omgang met de overlevering. Maar ook wanneer er nieuwe Godswoorden aan bestaande werden toegevoegd, zag men dat als in de geest van Jesaja. Dat wil zeggen dat een bijbelboek als Jesaja in de loop van vele jaren is ontstaan. Er is steeds aan gewerkt totdat het boek zijn huidige vorm had gekregen. Door die lange ontstaansgeschiedenis is het vaak moeilijk aanwijsbaar wat van Jesaja zelf en wat van leerlingen of latere schrijvers afkomstig is. Hoewel het de moeite waard blijft om de oorspronkelijke prediking van Jesaja in beeld te krijgen, wordt daar tegenwoordig minder naar gezocht. De aandacht is verschoven van de profeet naar het boek.

Schriftgezag

Tot voor enkele jaren was de bijbelwetenschap er echter nog sterk op gericht om zoveel mogelijk de oorspronkelijke woorden van Jesaja zelf te achterhalen. De werkwijze leek op die van een restaurateur van een oud schilderij. Eén voor één probeert hij alle latere verflagen te verwijderen om het origineel weer zichtbaar te maken. Zo gingen ook veel bijbelonderzoekers te werk. Aan latere bewerkingen werd bij voorbaat al minder waarde toegekend. Uit vrees dat zo het schriftgezag zou worden ondermijnd, werd in confessionele kerken toen des te sterker aan het ene auteurschap van Jesaja vastgehouden. In dezelfde lijn ligt de moeite van sommigen met de inleidingen bij de NBV. De vrees was terecht. De tegenreactie niet. Want waarom zouden alleen de oorspronkelijk door Jesaja zelf gesproken woorden voor ons gezaghebbend zijn? Zou de Geest niet net zo gezaghebbend via de latere bewerkers van dit bijbelboek tot ons kunnen spreken? Heeft de profetie van de lijdende knecht (Jesaja 53) minder betekenis voor ons als die van een onbekende profeet/schrijver uit de 6^e eeuw v.Chr. afkomstig is? Dat zou een merkwaardig vooroordeel zijn. We moeten niet onze eigen praktijk bij het schrijven van boeken tot norm maken voor hoe de bijbel tot stand moet zijn gekomen.

Woord in beweging

Bijbelboeken blijken een ingewikkelder ontstaansgeschiedenis te hebben dan we soms dachten. Dat hoeft geen afbreuk te doen aan onze erkenning van het gezag en de betrouwbaarheid van de Schrift. Het laat juist zien hoe het Woord van God van meet af op de actualiteit is aangelegd en daarin steeds weer opnieuw tot spreken kwam. Het Woord bleef in beweging. Inderdaad, de Schrift werd geschreven. In een proces van vele jaren. Naar de wijze waarop dit gebeurde wordt nog steeds veel onderzoek gedaan. Het boek van Houtman is daar een weerslag van. Onderzoek dat in de kerk soms met argusogen gevolgd en als bedreigend ervaren wordt. Het riskante is inderdaad dat de aandacht zich eenzijdig richt op de historische en menselijke factoren bij de totstandkoming van de Schrift. Dat is ook in het boek van Houtman wel enigszins het geval. Maar de Schrift is altijd meer is dan zijn eigen ontstaansgeschiedenis. Het is een boek dat *geschreven* werd en tegelijk een boek dat ons *gegeven* werd. Dwars door al die historische processen heen. Als het Woord van onze God dat altijd stand houdt, terwijl het menselijke niet meer is dan het gras dat verdort (Jesaja 40,8). Wie God ook allemaal heeft gebruikt in het ontstaansproces van de bijbel, uiteindelijk gaat het erom dat we kunnen geloven dat de HEER zelf eeuw in eeuw uit betrouwbaar tot zijn volk gesproken heeft, *want nooit is een profetie voortgekomen uit menselijk initiatief: mensen die namens God spraken werden daartoe altijd gedreven door de heilige Geest* (2 Petrus 1,21).

Dr. Jaap Dekker is kerndocent van de Nederlands Gereformeerde Predikantenopleiding voor de Bijbelse Vakken en predikant van de NGK te Amstelveen.
Dit artikel verscheen in het voorjaar van 2007 in Opbouw.